

perculit, tum Ciceronem ipsum haud sprensum discipulum.

Ad hanc coagmentationem, de qua supra diximus, conflandam principem locum obtinuit Tarsus, celeberrima illa Ciliciae civitas, quae, ut noster ait, velut alter equus troianus complures e suis lateribus effudit philosophos, qui ubique, sed Romae praesertim, philosophiam docuerunt. Hinc Zenon discipulus et successor Chrisippi et Panaetii magister, hinc Athenodorus Pergamenae bibliothecae praefectus et Catonis uticensis familiaris, hinc Athenodorus alter Sandonis filius Octaviani magister, hinc Nestor ille Stoicus adolescentis Marcelli et fortasse Tiberii magister. Quorum omnium philosophorum cum doctrinam inspexerit, e variis rivulis conflatam, sed praesertim e Pythagorae adytis et e porticu, noster Tarsensem scholam laudat, in qua Graecorum philosophia ditata est Veteris Testimenti sapientia et afflatus. Et Paulus apostolus gentium tarsensi doctrina imbutus est, antequam Hierosolymam ad Gamalielis scholam veniret.

Ita fit, ut haec Tarsensis philosophia Romanum invecta cum Veteris Testamento libris, quos Seneca, ut multi alii, lectitabat, non solum Senecae et scribendi generis et sentiendi novitatem explicet, sed etiam miram inter Senecam et Paulum tarsensem congruentiam.

In reliquis partibus sui operis De Paola uberrimos locos refert cum de Senecae scriptis, tum de Vetere Testamento et de Sententiis Sexti sumptos ad confirmandum quod asserit sive de Deo et eius providentia, sive de anima eiusque sorte, sive de vita «ascetica», de humana societate et de sapiente. Hoc opus, diurni laboris fructus, magna laude dignum mihi videtur et aptissimum ad cognoscendam aetatem illam, qua doctrina christiana per Apostolos et Christi asseclas in mundum vulgata est.

Ad quod conficiendum fortasse noster impulsus est mira illa congruentia inter Senecam et Paulum apostolum, qua Tertullianus Senecam *saepe nostrum* appellavit.

At, meo quidem iudicio, haec, quae De Paola impulit ad scribendum congruentia litteras, ut ita dicam, non animum Senecae ac mentem attingit; Seneca enim virtute hominem Deo parem vel praestantiorum esse affirmat, dum Paulus cum de se ipse dicit: «Gratia Dei sum id quod

sum», virtutem vacuam et inanem esse iudicat, si Dei gratia et caritate careat.

Ceterum auctor noster quod voluit plane est assecutus, et luculente ostendit quid fuerit Philosophia Tarsensis et quantum Seneca ex ea traxerit.

Optandum est ut multi nostrorum temporum litterarum cultores ad haec studia trahantur, et iuvenes hac tam gravi tamque salutifera disciplina imbuant, quae iam diu nimis exolevit.

B. F.

VITO COSTA, *Il congiuntivo greco particolarmente in Omero* (Edid. typ. Sandron, Panormi, Mediolani; ven. lib. 8).

In opusculo hoc de Coniunctivo graeco Vitus Costa, diligentissimus inquisitor, non nova equidem de hac grammaticae parte profert, sed, praecipuus philologos, qui appellantur, secutus, Germanos praesertim, quorum lingua, ut videtur, apprime novit, quae de hac re ab illis scripta sunt sapienter colligit et plane exponit.

Quae ut confirmet, uberrimos locos cum de atticis scriptoribus tum maxime de Homero sumptos in altera operis parte affert ad rem delectos; qua in re peritiam atque usum graeci sermonis ostendit.

Coniunctivo, qui tempore futuro caret, utopte qui exspectationem significat et voluntatem, frequentius Homerus utitur quam attici auctores pro futuro, atque cum particula κέν vel ἀν in propositionibus finalibus, relativis, temporalibus, etc.

Bonam rationem ac viam secutus, adiunxit operi bibliographicam, quae dicitur, notam et indicem auctorum, quorum locos attulit; quam ob rem spem concipere possumus illum maiora et graviora summa laude suscepturum.

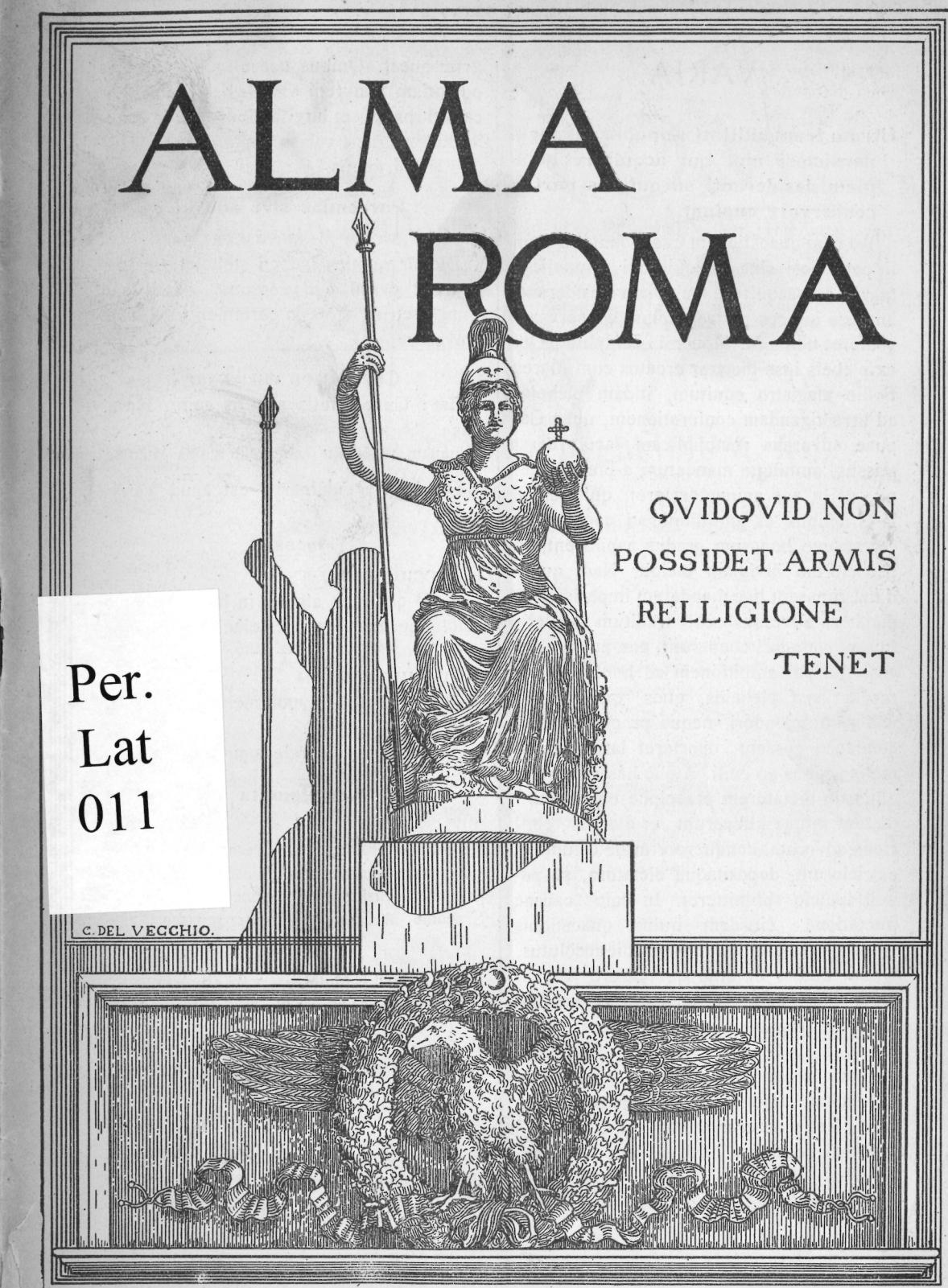
B. F.

IMPRIMATUR:

† Fr. A. C. DE ROMANIS, Ep. Porphyreonen.,
Vic. Gen. Civitatis Vaticanae.

Dr. JOSEPHUS FORNARI, Moderator, Sponsor

TYPIS POLYGLOTTIS VATICANIS

VARIA

Utrum tranquillitati reipublicae magis perniciosi sint qui acquirere quidpiam desiderant, an qui res partas conservare cupiunt.¹

Ad eam quaestionem qua disputatur num ii perniciosi sint tranquillitati reipublicae magis qui acquirere quidpiam desiderant, an vero qui res partas cupiunt conservare, conferet nobis M. Menenii exemplum. Qui ex plebeis ipse dictator creatus cum Marco Follio magistro equitum, itidem plebeio, ad investigandam coniurationem, quae Capuae adversus rempublicam facta fuerat missus, simulque mandatum a plebe accepit, ut in eos animadverteret, qui Romae largitionibus et ambitione ad consulatum ceterosque honorum gradus aspirarent, in patriciorum invidiam incidit. Nam quum ii existimarent hoc mandatum imperiumque dictatori adversus sese traditum a plebe fuisse, conqueri coeperunt, non nobiles eos esse qui per ambitionem ad honores aspirarent; sed plebeios, quos, quod neque maiorum splendori, neque propriae virtuti confidere possent, oportet largitione et malis artibus eo eniti. Atque has calumnias quum in dictatorem praecipue coniicerent, tantum utique affecerunt, ut dictator, concione advocata, conquereretur de calumniis patriciorum, depositaque dictatura, se populi iudicio submitteret. In cuius causae tractatione, eiusdem huius quaestio[n]is mentio facta est; ipse tamen fuit absolutus. Quum autem et eius qui parere, et qui parta tueri cupit, desiderium permagnos motus in republica excitare queat, maior tamen est vis eorum qui iam possident; nam amittendi metus eosdem impetus in iis excitat, atque in aliis acquirendi studium. Nec videtur cuiquam, quod satis tuto res suas possideat, nisi easdem simul au-

¹ Ex NICOLAI MACCHIAVELLI opere: *De republica disputationes ex prima decade T. Livii latine versit E. BINDI.*

gere queat. Quibus accedit quod propter potentiam maiorem vim habent rempublicam turbandi, et largitionibus suis in tenuioribus excitant varias cupiditates, variose animi motus.

Paroemiae sive adagia**SUIS CUM MINERVA CERTAMEN**

Dicitur quoties indocti stolidique et despugnare parati non verentur summos in omni doctrina viros in certamen litterarum provocare.

CUM VULPE VULPINARE

Est: Cum astutis astutiis agito. Horatius: Nunquam te fallant animi sub vulpe latentes.

(Verbum «vulpinari» est apud Varro nem).

locosa**TUCCIU[m] domi.**

— O quantum algoris in hoc meo cubiculo! Thermometrum calefaciam!

TUCCIU[m] in schola.

MAGISTER: — Quot menses viginti et octo diebus constant?

TUCCIU[m]: — Hercle! omnes.

Aenigmata**I**

Me vetulam produnt rugae gressusque vacillans.
Unam litterulam conduplicare libet?
Praetereo sensim volvendis mensibus atque
sponte ubi decessi, sponte renascor item.

II

Spinis te laedo. Mutasti si mihi frontem,
vix bene sum natus, me bibt aura vorax.

III

Putribus immineo tectis, quae saecla tulerunt.
Praefice litterulam: me parit acre gelu.

FR. PALATA.

Aenigmata in superiore fasciculo proposita his respondent: 1) Pyrrha-Pyrrhus;
2) Villa-Favilla.

Ann. XXIX

Romae, mens. Martio-Aprili MCMXLII

Fasc. III-IV

INVENTATI AL N.
DISLICETEA
STUDI ROMA
di MACHIAVELLI

ALMA ROMA

LATINITATIS PRAECONIUM SINGULIS MENSIBUS EDITUM

Pretium subnotationis an. MCMXLII est pro Italia libell. 15; pro ceteris nationibus summa italicas lib. 30 exaequans; ante solendum rectoque tramite mittendum sive ad IOSEPHUM FORNARI doct. Roman, Via di S. Maria dell'Anima, 39 sive ad Typographiam Polyglottam Vaticanam, Città del Vaticano

AD SUMMUM PONTIFICEM PIUM XII**PACIS SEQUESTREM****QUARTO ORIENTE SACRI PRINCIPATUS ANNO****NOMEN OMEN**

Taetro mersa Chao, vernavit terra, Creator
cum turbulentas Spiritus
pervolitavit aquas.

Distulit horrendas aethra lux alma tenebras
rerumque mox discordiam
foedere iunxit amor.

Heu, miseris iterum terris nox ingruit atra,
mater nefasta luctuum
lis et ubique furit.

Gens humana ruit saevo devota piaclo,
tabescit expes, ultima
iam sibi fata timet.

Diditur at luctus inter cladesque tremendas,
solamen unum cordibus,
vox tua, summe PIE,

qua populos crebro tot tempestatibus actos,
verae, Magister, edoces
pacis inire viam.

Scilicet excurrit turbato rursus in orbe
novator ille Spiritus,
unde refulsit opus

congerie e caeca primum mirabile mundi,
fundente Te per aethera
nuntia saepe pia.

Impiger hoc proceres instas populosque mo-
[nere,
ut imperet lex moribus
vis pereatque ferox.

Quì novus afflictis consurgat gentibus ordo,
fuso auspicatus sanguine,
lex nisi dia basim

praebat, atque semel pacti reverentia iuris?
ni rite mores civicos
imbuat ipse Deus?

Te, Pater, optamat tellus manet auspice pacem,
nam nomen omen. Pacifer
diceris atque PIUS:

Pacifer, et gentes Christi stimulatus amore,
desaevientes invicem,
consociare studes;

tum PIUS, et mentes, mundi post ludicra ca-
[ptas,
pergis fluentis gratiae
conciliare Deo.

HIRPINUS.

DE INGENIORUM DELECTU AD STUDIA LITTERARUM HABENDO

Quod sint semperque fuerint homines sic mente et ingenio destituti, ut ad optimarum artium studia inepti prorsus exstant, nemini obscurum esse arbitror. Quemadmodum enim natura non omnibus agris fertilitatem est impertita, sed infoecundos sterilesque nonnullos deseruit, qui, quocumque labore aut industria excolantur, frugem nullam afferunt; ita iuvenum ingenia aliquando videoas sic effoeta atque arida, ut ab iis nullus doctrinae fructus sit exspectandus. Eiusmodi olim fuisse sive caeli atque aëris crassitie, sive alio quovis eius regionis vitio Boeotii atque Thebani dicuntur, quos multum virium, ingenii minimum habuisse legimus. De Thracibus autem meminisse omnes puto quod Aristoteles tradidit, eos ingenio tam pingui fuisse ac memoria propemodum nulla, ut ne quaternarium quidem numerando transcendere valerent. Ex hoc nimirum genere procreatos crediderim esse non paucos adolescentes, quorum cum ingeniiis qui conflictatur, litus quidem arare, quod aiunt, aut Isthmum fodere suscepit. Haec tamen calamitas non tam saepe accideret, si bonarum artium professores aut misericordia erga miseros istiusmodi iuvenes commoti, aut conscientiae stimulis acti, Alabadensis Apollonii rhetoris praeclaro satis exemplo ineptos hosce discipulos operam apud se perdere nequaquam paterentur, et ad quam unumquemque artem idoneum iudicant, ad eam serio cohortarentur atque dimitterent. Sed valeant iam, valeant quotquot invita Minerva nati musas et Apollinem aversantur. Eos enim compellat oratio mea adolescentes optimos, praestantiori indeole ac felici ingenio ornatos, quos Isocrates Deorum immortalium filios appellare solebat, quippe qui intelligendi facilitate ac divino ingenio parentes Deos referre videantur.

Eos, inquam, spectat quicquid de ingeniorum delectu instituendo brevi hic dicam. Inter eos enim alios in mathematicis disciplinis, alios in physicis, alios in arte medica, alios in iure civili, partim in re poëtica, partim in dicendi facultate praestantissimos fore non dubito; si unusquisque eorum in id studendo sedulo incumbat, ad quod natura duce propendet, et ad quod prope factus esse appetet. Quemadmodum enim, ut poëta inquit, non omnis fert omnia tellus; ita sane non omnes, qui nostra vel maiorum aetate claruerunt homines sapientissimi, omnem artem assequutos fuisse videmus, sed singulos in singulis praestitisse.

* * *

Atqui in re, primo nobis diligenter est attendenda mira illa ingeniorum varietas, qua homo alter alteri non minus est, quam vultu atque ore dissimilis. In aliis enim intelligendi acumen et sagacitatem incredibilem admiramus, qua facile omnium oculos ad se convertunt oratione venusta atque expedita, tum etiam salibus et iocis, quos semper in promptu habent, quibus ipsi saepe maiorem sibi opinionem, quam alii multo studio ac diligentia creant. In aliis vero tarditatem et quasi stuporem quandam mentis videmus: qui sermone parci sunt ac statarii, ut proinde illis oratio non tam fluere, quam stillare videatur. Alii autem intelligendo minus acuti, nihilominus memoria pollut firma et praestantissima: alii contra ingeniosiores, sed omnium maxime oblivious; alii denique tum memoriae vi, tum intelligentiae acumine instructi, utraque facultate mirum in modum excellunt. Varias huiusmodi ingeniorum formas planum est e multiplici diversoque, quod unicuique inest, temperamento proficisci: quum satis exploratum sit, non aequalem semper in nobis percipiendi facultatem, quae a sensibus ortum habet, vigere; sed pro diversa corporis temperie illam modo acrem et robustam, modo fra-

ctam et imbecillam existere. Quum itaque tanta sit ingeniorum dissimilitudo, quanta vix corporum esse solet; quis non videt dissimilem inde singulorum virtutem fore, nec eundem unquam ab universis progressum esse sperandum? Platonem legimus ingenia hominum cum metallis comparare fuisse solitum: quorum alia quidem aurea, alia ferrea, aut plumbea, partim stannea, partim argentea, partim denique e variis conflata metallis esse dicebat. Quod quidem in rem nostram quadrare satis apte videtur. Quandoquidem ad divinas et sublimiores disciplinas, quae aurea nimirum ingenia exigunt, is frustra incumbit, cui ferreum, vel plumbeum, ut Platonis more dicam, ingenium habere contigit. Frustra subtiliora geometriæ problemata, frustra reconditos naturae aditus rimari tentant ii, quibus hebetior mens et tardi ad percipiendum motus. Reptare humi contenti sint, quibus natura volucre negavit ingenium, quo ad alta ferantur, ne Icari audaciam imitari velle videantur.

* * *

Quemadmodum autem non eadem est, ut paulo ante dixi, in omnibus intelligendi facultas, sed varia admodum et multififormis; ita quoque multiplex et diversa est natura disciplinarum, quae non omnes idem ingenii acumen, sed diversos intelligendi gradus virtutesque depositunt. Quaedam enim, ut algebra, ut metaphysica, ut theologia aliaeque plures ad contemplandum natae singularem percipiendi celeritatem et igneam vim mentis postulant. Quaedam vero tarditatem magis quandam amant cum ingenii maturitate coniunctam, ut medicina et iuris scientia. Aliae per amplum volunt, ubi spatiuntur memoriae campum, quemadmodum historia, geographia et omnia fere linguarum studia. Aliae denique cum tenaci memoria ingenium vividum et bene subactum; quales sunt dicendi facultas, ars critica, et quae de theologicis dogmatibus

agit divina doctrina. Quocirca et si per se difficile est rem amplissimam definire et certam unicuique disciplinae mensuram ingenii tribuere; hoc tamen ex eo difficilis esse video, quod praeoccupatam quisque habeat de ea, quam profitetur, doctrina opinionem; ad quam ingenium longe omnium optimum deposci omnino sibi persuadeat, et alter alteri concedere haudquam velit.

* * *

At vero negari non potest id, quod experientia fere quotidiana exploratum est atque perspectum, duos scilicet homines et ingenio et pari industria praestantes persaepe in una eademque facultate atque eodem magistro non aequaliter proficere: imo aliquando fieri, ut alter incredibilis in eo studii genere progressus faciat, in quo alter sic haeret atque implicatur, ut ab eiusmodi vadis emergere nullo modo possit. Quid ita? Nonne quod alter quamquam intelligendi vi multa praeest; eo tamen ingenii temperamento caret, quod ad eius generis disciplinam est apprime necessarium? Usurpari enim solet communis sermone, et quasi proverbii locum obtinuit: poetas quidem nasci eosque non tam arte ac studio, quam natura et divino quadam instinctu valere. Homines enim quum viderent aliquos ad pangendum carmen mira ingenii facilitate duci, aliis vero per diuturnos labores ac vigilias id minus licere, poetas caelesti quadam vi ac divino spiritu afflari putarunt. Quocirca si quid fingere ac poëticę ludere velint, non intercedo. Si vero quae caussa sit serio requirant, hoc pro certo habeant, ad poëticam facultatem ebullientem ingenii fervorem et ingentem mentis impetum postulari, quo homines quodammodo furere et oestro quadam perciti esse videntur. Hoc autem qui carent, frustra musis et Apollini litare contendunt. Quambrem, ut Quintilianus animadvertisit, optimus quisque poëta is esse debet, qui sibi et res et actus simillimos veri scite

ac venuste confingere valeat. Quod quidem de poëtis argumentum nemo non videt in ceteras quoque disciplinas satis comode cadere. Atque hinc M. Tullius ad informandum eum, quem ipse in libris *de Oratore* instituit, optimum dicendi magistrum, id maximae curae esse debere ac præ ceteris attendendum monet, ut primo ingeniorum delectus diligenter accurateque habeantur. «Praecipuum est, — inquit, — ut doctor animadvertis ingenium et naturam discipulorum». Quintilianus autem, de quo paulo ante, aestimando; um et ipse ingeniorum peritissimus, examen huiusmodi tanti quidem fecit, ut illud iam inde a pueritia omnino fieri iubeat. «Tradito sibi puer, — ait, — docendi peritus ingenium eius in primis naturamque perspiciat». Intelligebant quippe homines sapientissimi, naturae non debere vim fieri, sed ad quod unumquodque natum est, eo esse adhibendum. Siquis enim a teneris, ut Graeci dicunt, unguiculis pingendi artem non alio nisi natura duce imitetur; non est, cur in consecrandis latinae linguae elegantiis, aut in dialecticorum subtilitatibus exstricandis aetatem atque operam frustra consumat. Ea ipse fervet phantasiae vi, ut quotquot sibi ob oculos rerum imagines veniunt, totidem adumbrare coloribus et non inscite exprimere valeat. Erit profecto, erit in pingendi facultate dux et imperator: at vero in humanioribus litteris, in philosophiae castris vix erit inter calones, aut gregarios milites recensendus.

* * *

Exploranda est itaque, et quidem sedulo, antequam disciplinis instituenda tradatur iuventus; ut in re tam ardua uniuscuiusque quid ferant humeri, ut aiunt, quid ferre recusent, probe internoscatur. Iure quidem merito permirum Diogeni videbatur, homines, qui neque ollam, neque operculum emerent, nisi primo idem pulsu et tinnitu satis exploratum habuissent, at vero

in homine emendo uno aspectu esse contentos. Quid vero de adolescente summae spei atque egregiae indolis, unde familiae splendor omnis ac dignitas, in una vel altera disciplina collocando? Nullumne fieri debet experimentum, nulla habenda naturae ratio, nulla de eius ingenio sollicitudo, perinde quasi mancipii alicuius emptio agatur? Quid ergo miramur, iuvenes navos et industrios in litterarum ludis tempus non minus quam aetatem terere; quum non sua, sed parentum voluntate iis studiis animum appulerint, a quibus maxime abhorrent? Istis nimur culpa parentum eorundem accidit, quod de Periandro quodam medico Plutarchus memorat. Is enim quum medendi arte satis abunde praestaret, in eam dementiam venit, ut poëta fieri vehementer cuperet, et sese totum pangendis carminibus daret. Sed quum id musis adversis faceret, pro laude cachinnos et ludibria referebat. Quare Archidamus, eius necessarius, ad sanandum tam mali poëtae furorem, eumdem graviter obiurgans: Quid, — inquit, — tibi accidit, Periander, quod pro eleganti medico malus poëta vocari appetas? — Non dissimili plane ratione plerique homines, qui oratores, aut philosophi, aut geometrae praestantissimi evaderent, quod ad eiusmodi disciplinas ingenium longe omnium aptissimum a natura acceperint; ab aliis, in quibus invita Minerva occupantur studiis, summam referunt pro dignitate ac laude vituperationem. Hoc autem quanto non dicam professorum incommodo et optimarum artium damno fiat, sed familiarum iactura, ipsi cogitent atque caveant, qui ab adolescentum institutione non patriae modo, at sibi optima in posterum exspectant.

P. LUCENSIS.

Cognito discipulo, cognosces facile qualis fuerit magister.

S. AMBROSIUS.

HISTORICAE NOTAE

Legis XII tabularum brevis expositio¹ De iure civili (Tab. IV-VIII)

Ius civile angustiore acceptione significat ius privatorum, ius quod inter cives viget; ex. gr. ius de rerum dominio, de successionibus, etc. Opponitur iuri publico tum interno (ius «constitutionale», ius «criminale») cum etiam externo (ex. gr. quod hodie vulgo appellatur «ius internationale»).

Ius civile decernit de personis, de rebus, de obligationibus tum ex contractu cum ex delicto; denique de hereditatibus et successionibus. Lex XII tabularum, licet non exhibeat ex omni parte absolutum systema, quod vocant, semen et germina tamen fovet, quae evolvenda erunt in mirum illud iuris civilis romani monumentum. Est itaque Tab. IV de iure familie, Tab. V de tutelis deque hereditatibus, Tab. VI et VII de rerum dominio, de possessione ac de servitutibus, Tab. VIII de delictis et poenis privatis.

Singula attingentes, de iure familie hodie dicemus.

Familia in iure quiritorio indolem priscam illam politicam non amisit: parvula est quaedam civitas, cuius dominus est *paterfamilias*. Omnia eius in potestate sunt, homines et res; homines, scil. uxor, filii familias sui, uxores filiorum familias, nepotes, filii alieni adoptati, aut in mancípio; res: servi, pecudes, praedia aliaque bona. Paterfamilias est sui iuris; ceteri omnes alieni iuris: hi autem aut sunt «in manu», (uxor, quae in manu convenerat), aut «in patria potestate» (liberi, hoc est filii sui, et filii alieni adoptati), aut «in mancípio» (filii alieni noxae dediti), qui ex eodem stipite, sive mare, sive foemina, cognatio-

¹ Cfr. fasc. sup. mens. Novembr. MCMXLI.

nis vinculo tenentur; sed cognatio attendit in iure. Omnes qui sub eodem patre-familias sunt adgnationis vinculo tenentur; itaque filii legitimi et filii adoptivi inter se adgnati sunt, non cognati; uxores filiorum familias item adgnatae, non cognatae sunt. Uxores familiam iustis nuptiis ingrediuntur: iustae autem nuptiae illae sunt, quae contrahuntur inter cives romanos, vel inter eos, quibus civilibus modis ius est connubii.

Ad iustas nuptias requiritur 1) naturalis et civilis facultas, 2) consensus; 3) connubium.

Facultas naturalis est, ut uterque coniux pubertatem sit assequutus; civilis requirit, ut quis sit civis romanus, vel habeat ius connubii.

Consensus requiritur in iure quiritorio non tam nupturientium, quam potius patris familias utriusque, et pro viro illius quoque qui paterfamilias futurus est «ne invito suus heres adgnascatur». Consensus manifestatur imprimis «maritali affectione», ex igitur agendi ratione, quae ostendat virum et mulierem vitam acturos communem et cum maritali affectione. Alterutro vel utroque cessante, datur divortium seu repudium: perdurare censemur quousque mulier maneat in domo viri.

Connubium est facultas uxorem ducendi iure civili. Praeter statum civilem in utroque contrahente, requirit ut absint impedimenta, et imprimis cognatio. «Cognatio» late hīc sumitur, et pro adgnatione. Itaque in linea recta tot sunt gradus quot personae, stipite dempto; in linea a latere item tot gradus quot ab utroque latere personae, stipite dempto. In linea recta cognatio impedit nuptias in infinitum; in linea a latere saltem in secundo.

Adfinitatis impedimentum receptum non est ante finem Reipublicae; ita etiam quae ducta sunt ex adulteriis, ex tutelis, ex religione. Ex diversitate ordinis in hac lege XII tabularum cautum fuit «ne connubium pa-

tribus cum plebe esset»; quod sustulit plebiscitum Canuleium. Si quod impedimentum obstet habetur concubinatum, non matrimonium, nec in radice sanari potest.

Modi autem civiles, in iure Quiritium sunt «confarreatio, coemptio, usus». Confarreatio, vetustus ritus sacer, fiebat coram decem testibus, flamine Diali vel Pontifice Maximo, sacrificato pane farreo. Coemptio facta quaedam mancipatio fuit. Usus imitatio fuit «usucaptionis annualis», de qua suo loco dicemus.

* * *

Qui ex iustis nuptiis nascuntur «filii iusti» vel legitimi sunt; qui autem ex iniustis nuptiis familiam non ingrediuntur nisi legitimazione. Atque initio «extra iustum matrimonium neque pater neque mater intelligitur»; postea «extra iustum matrimonium non pater, sed mater intelligitur»; nam «mater semper certa est; pater est quem nuptiae demonstrant». In imperio favores inducuntur tum militiae a Traiano, cum caritatis et castitatis a Iustiniano. Tum legitimatio, quae ignota est XII tabulis, amplissime est evoluta per subsequens matrimonium, per rescriptum principis, per oblationem curiae.

Adoptionis usus latissime patuit in societate romana. Hoc enim modo qui natura liberos non haberent se consolabantur ac posteritati consulebant. Tandem viam sequebantur qui naturales descendentes extra potestatem constitutos (ex. gr. filiae filios) vellent patriam redigere potestatem. Adoptio fiebat hominum alieni iuris; homines sui iuris «adrogabantur». Adrogatione quis novam familiam ingrediebatur una simul cum tota sua familia: fiebat in iure quiritorio adrogatio comitiis curiatis, lata ad rem lege; ideo non extra urbem, neque de muliere, neque de impubere: requirebatur consensus tum adrogantis, tum adrogati, tum populi.

Adoptio ex iure Quiritium fiebat tria-

mancipatione, quam excipiebat aut in iure cesso, aut remancipatio, ex ea lege: «Si pater filium ter venum duit, filius a patre liber esto»; quae sollempnia Iustinianus abolevit, suffecitque declarationem coram magistratu. Requirebatur consensus dantis et excipientis in adoptionem; atque ut adoptans capax esset patriae potestatis, quippe adoptatus ingreditur patriam potestatem (itaque adoptare non possunt neque mulieres, neque peregrini) adoptantis: desinit nempe esse in patria potestate, desinit esse inter agnatos et gentiles familiae a qua venit; cum nova patria potestate subit novos agnatos gentilesque, iisque quibus adgnascitur fit lato sensu cognatus ad effectum vetiti matrimonii; attamen resoluta adoptione resolvitur et agnatio et haec lata cognatio.

Denique alienam quodammodo familiam ingreditur homo alieni iuris mancipatione et noxae datione. Civitatem et libertatem retinet, familiam amittit suam nec plene novam ingreditur, quippe non filiorum, sed servorum loco est, licet non servus, qui in mancípio est, licet non mancipium sit. Mancipatio haec est communis rerum alienandarum modus; noxae datio, contra, poena est eosdemque parit effectus.

* * *

Egrediuntur e familia utor «diffareatione» vel «remancipatione», qua ficta mulier sibi ipsi mancipatur; filius emancipatione et adoptione. Emancipatio deducta est ex illa XII tabularum lege (IV, 2): «Si pater filium ter venum duit, filius a patre liber esto». Attamen quia persona, seu subiectum iuris, in iure romano non intelligitur nisi quis natus fuerit forma humana, ideo si quid deformis et monstrosus natum fuerit, pater potest illud cito necare (Tab. IV, 2).²

² CICERO, *De leg.* III, 8, 19: «Cito necatus tamquam ex XII tabulis insignis ad deformitatem puer».

Ad tabulam IV absolvendam, pauca de divortiis et de posthumis addemus.

Matrimonium in iure Quiritium nititur affectione maritali, quae in facto est, non in iure; ideo matrimoniale vinculum non est natura sua perpetuum et indissolubile: dissolvi potest divortiis consensualibus aut necessariis; quamquam rara fuisse divortia apud priscos Romanos nemo non novit, eaque tantum ob adulterium, vel ob mulieris ebrietatis vitium, vel quia mulier falsas sibi paravisset claves cellae vinariae. Vir mulieri dabat libellum repudii, dotem ei reddens formula illa: «Suas sibi res habeto».³

Posthumi dicuntur filii, qui in nuptiis iustis concepti, post nuptias dissolutas nascuntur. Et quia, ut diximus, mater semper nota est; pater autem quem nuptiae demonstrant, ut pater agnoscatur videndum est quod temporis intercesserit spatium inter nuptiarum dissolutionem et posthumi nativitatem. Itaque hominis gestatio ordinaria est mensium novem: diduci potest in decimum mensem incoepit; quapropter ad cautelam lex XII tabularum edixit ut qui natus esset in undecimo mense a dissolutionis nuptiis non haberetur filius posthonus, sed ignoti patris filius. Analogice receptum est ut qui natus esset ante diem 180 ante initias iustas nuptias, non haberetur iustus filius.

SYLVIA ROMANI.

DE GREGORIANO QUI DICITUR CANTU

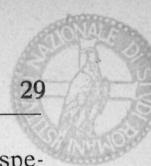
Ut Sacrorum ritus et formae, utque omnia pariter, quibus Ecclesia gaudet et ornatur, ita sacri quoque concentus vitam eamdem vivunt quam Ecclesia vivit.

Est huiusmodi rerum Roma centrum,

³ Tab. 4, 3; CICERO, *Phil.* II, 28, 69: «Illam suas res sibi habere iussit ex XII tabulis, claves ademit, exegit».

est et umbilicus, unde simul et ritus species et cantus modi ad universum orbem documenta prodidere. Sacrorum autem concentuum Gregorius Pontifex Magnus pater est consulatus, cuius etsi gloriam delere quodammodo viri docti saeculo XVII contenderint, vindicatam eam tamen in re nostra recens aetas vidit tutissime. Neque alias profecto esse poterat, postquam haud interrupta unquam traditio saeculorum eum concordi voce tenuit horum concentuum auctorem et doctorem primum, eosque suo nomine decoravit. Neque tamen ad rem confirmandam necesse est nobis Pontificem eum fuisse asserere, qui omnes tum *Sacramentarii* tum *Antiphonarii* partes ipse ediderit. Quae nemo sanae mentis profecto adfirmavit.

Traditio unum id tantum docet, monumenta patrum, quae de re exsistebant, ipsum collegisse, selegisse, auxisse, emendasse, eiusque opera esse factum, ut sacrorum concentuum quasi codex et regula conderetur in posteras aetas aeternum. Quae satis sunt plane et ad eius gloriam tutandam, et ad traditionem defendendam, quae tantam de illo laudem protulerat. Verumtamen animadvertere est, vetustis modis ab eo collectis eamdem nobis venerationem praebendam esse, quam tanto nomini hodie tribuimus. Quinimo modos a traditione servatos, etsi Pontifex haud considerit ipse, ex eius tamen asseclis quisquam effinxit ita, ut mererentur omnino ad suam puritatem reduci. Huiusmodi instauracionis labor opportunissime iam atque sapienter aetate Pii V Summi Pontificis expletus est, quum ipse Missale Romanum ad «pristinum Sanctorum Patrum ritum et normam» revocavit pariterque Breviarium. Modo, post operam in rem a Leone XIII Pontifice exantlatam, Pius PP. X incoepit explevit opus a saeculis inchoatum. Illud itaque haud brevis Gregorii aetas omnino paravit, sed pristina saecula instituerant, ac perfectura posteriora tem-

pora erant. Tum precursores, tum haeres des Gregorii non defuerunt; neque fons concentuum, quam ille veluti constituta fovea per rivulos deduxit, eius post laborem arescere cito est visa.

Quae immo modis illiusmodi tantum conciliant honorem antiquitatis, veneranda praesertim iura sunt. Nam ex vetustissima origine eas Gregorius deduxit radices, quae immarcescibilem vitam illi paraverunt in aevum. Ita enim atque passim documenta, et mores Ecclesiae traditione vivunt et moventur, et renovantur: traditio nova est simul et vetus; renovatur saepe, semper vero in oculis omnium venerandos pios usus et mores facit.

Ante Gregorii leges profecto certos canendi modos ecclesiastici viri adhibebant, neque orandi deerant formulae, neque ad Sacra facienda ritus. Neque longe alias plane quam hodie servatur, ante Sacrum Missae litandum, ante Agni incruentam oblationem, vocis et sonitus et psalmorum oblatio erat, atque cor suum fideles una mente et spiritu Domino Deo offerebant, noctisque et diei ita varias horas et tempora coram Ipso consacrabant precibus diuturnis. Militum spatia excubantium desuma pariter fuerant ad laudes divinas partiundas, atque antiphonarium Ecclesiae primum ipsum psalterium fuit. Quare non absurdum videtur suspicio doctorum, qui putent una cum ipsis psalmis modus eorum et Synagogae concentus in Christianos mores fortasse inventos.

En itaque cantibus, quos Gregorius Pontifex coligit, quam antiquissima forte origo sit repetenda, en quanta laude cumulanda Gregorii opera appareat, qui tantum antiquitatis thesaurum nobis servavit; en denique quam libenter et grate sint suscipiendo Romanorum Pontificum inceptus, qui gloriam traditionis huius sanctissimae in suum ius servare sollerti opera contenderunt.

X.

DE M. TULLIO CICERONE ORATORUM ROMANORUM PRINCIPE¹

Ergo Arpinum, quoad stabit orbis terrarum, in claris numerabitur urbibus, quod illuc natus sit Cicero. Qui etsi admodum puer Romanum se contulit, nunquam est oblitus soli natalis, ubi postea nonnulla habuit praediola, de quibus in quadam ad Atticum epistola (VIII, 9) sic ex Formiano suo (V. Kal. Mart. anno a C. n. 49): «Ego Arpini volo esse pridie Kal., deinde circum villulas nostras errare, quas visurum me postea desperavi».

Itaque pater eius, qui puerorum suorum diligentissime volebat excoli ingenia, cum illis transiit Romam. Cum illis fuerunt consobrini et patruelis puerorum. Helvia enim, hoc nomen est matris Marci et Quinti, fratri eius, qui natus erat, ut videtur anno 102, soror fuit uxoris Aculeonis, equitis Romani. Et patruus puerorum, L. Tullius Cicero, eiusdem nominis habebat filium. Secutus est eos etiam C. Visellius Varro et T. Pomponius Atticus. Ipse Marcus dicit in defensione Archiae poëtae hunc venisse Romam C. Mario, Q. Lutatio Catulo coss. Is annus oratoris fuit quintus. Et quod in eadem oratione dicit se, quoad posset pueritiae memoriam recordari ultimam, hunc Archiam sibi principem ad suscipiendam et ad ingrediendam rationem studiorum suorum exstitisse, quinque vel sex annorum puer venisse Romam videtur.

Cooperat ibi latine docere L. Plotius. Sed Arpinates nostri usi sunt doctoribus Graecis, quod ipse in quadam ad M. Titinum, teste Suetonio, scribit: «Equidem memoria teneo pueris nobis primum latine docere coepisse L. Plotium quendam: ad quem quum fieret concursus, quod studio-

¹ Cfr. fasc. sup.

sissimus quisque apud eum exerceretur, dolebam mihi idem non licere. Continebar autem doctissimorum hominum auctoritate, qui existimabant graecis exercitationibus ali melius ingenia posse».

Quum factus esset annorum sexdecim, anno a. C. n. 91, togam virilem sumpsit et frequentare coepit forum, Patrono Q. Mucio Scaevola iuris consulto, cui a patre erat commendatus. De Cicerone puero sic habet Plutarchus: «Quum eas artes, quibus aetas puerilis ad humanitatem informari solet, disceret, ingenium eius ita eluxit, tantumque nominis et gloriae inter pueros habuit, ut eorum parentes, visendi Ciceronis, cognoscendaeque celebratae celeritatis in discendo gratia, ad ludum venirent. Pueri quoque honoris gratia Ciceronem medium deducebant». Idem indolem adolescentis laudat: fuisse eum plane eiusmodi naturae, qualem Plato in philosopho et homine docili requireret his verbis: philosophum dicemus sapientiae amatorem esse, non unius alicuius, sed universae.

Et quum imprimis delectaretur poësi, Marcus eodem anno Pontium Glaucum composuit, et paulo post heroicum carmen, quod Marium inscripsit, et alia carmina. Quo autem ardore illis se annis exercuerit ipse in Bruto (89) sic tradit: «Quotidie, inquit, et scribens et legens et commentans, oratoriis tamen exercitationibus contentus non eram»; faciebat, quae in I de Oratore libro (38) Crassum de se profarentem facit sic: «In cotidianis cogitationibus equidem mihi adolescentulus propnere solebam illam exercitationem maxime, ut aut versibus propositis quam maxime gravibus aut oratione aliqua lecta ad eum finem, quem memoria possem comprehendere, eam rem ipsam, quam legisset, verbis aliis, quam maxime possem lectis, pronuntiarem. Postea mihi placuit, eoque sum usus adolescens, ut summorum oratorum graecas orationes explicarem: qui-

bus lectis hoc assequabar, ut, quum ea, quae legerem graece, latine redderem, non solum optimis verbis uterer, et tamen usitatis, sed etiam exprimerem quaedam verba imitando, quae nova nostris essent, dummodo essent idonea».

Et septimo decimo aetatis anno reddidit Arati phaenomena, de caelo et stellis Carmen, cuius extant fragmenta. Eo qui secutus est anno, a. C. n. 90, adolescens annorum 18, cum Hortensio, futuro rivali suo, in exercitu tiro fuit Cn. Pompei Strabonis, patris Pompei Magni, Marsico bello. Annis suis 19 et 20 persecutus studia philosophiae doctore Philone Larissaeo, Academicorum principe, qui bello Mithridatico profugerat Romam. Huic se Cicero dicit in Bruto (89) totum tradidisse admirabili quodam ad philosophiam studio incitatum, in quo se hoc etiam commoratum esse attentius, — etsi rerum ipsarum varietas se et magnitudo summa delectatione retineret — quod tamen sublata in perpetuum ratio iudiciorum videretur. Eodemque tempore rhetoricae operam dedit Apollonio Molone Rhodiensi magistro, operam dedit iuri civili Q. Mucio Scaevola, summo pontifice, duce, ad quem post mortem Scaevolae auguris se contulerat, audiebat Sulpicii tribuni orationes, artium popularium exempla, et erat apud Aesopum et Roscium, scaenicum actorem, a quibus discebat dictionem.

Anno vitae 21 scripsit rhetoricos commentarios de inventione libros duos. Proximo triennio, annis suis 22, 23, 24, totus est in exercitationibus dialecticis et oratoriis. Quo tempore etiam Xenophontis Oeconomicum in Latinum vertit et quodam Platonis dialogos. De hoc tempore ipse in Bruto (90): «Ego hoc tempore omni noctes et dies in omnium doctrinarum meditatione versabar. Eram cum stoico Diodoto, qui quum habitavisset apud me mecumque vixisset, nuper est domi meae mortuus, a quo cum in aliis rebus, tum

studiosissime in dialectica exercebat: quae quasi contracta et adstricta eloquentia putanda est... Huic ego doctori et eius artibus variis atque multis ita eram tamen deditus, ut ab exercitationibus oratoriis nullus dies vacuus esset. Commentabar declamitans saepe cum M. Pisone et cum Q. Pompeio, aut cum aliquo cotidie, idque faciebam multum etiam latine, sed graece saepius: vel quod graeca oratio plura ornamenta suppeditans consuetudinem similiter latine dicendi afferebat, vel quod a graecis summis doctoribus, nisi graece dicarem, neque corrigi possem neque doceri ». Et hanc graece declamandi consuetudinem Cicero retinuisse dicitur usque ad annum praetuae suae, vitae suae 40.

Annum agens 26 (a. U. c. 672, a. C. n. 82) primam causam privatam dixit defendens P. Quinctium. Postero anno defendit Roscium Amerinum, cuius patrocinium ob metum Sullae nemo audebat suscipere, et hortantibus amicis qui dicerent praeclarus gloriae initium habere non posse. In causa vitor magna in admiratione fuit omnium, quod ipse in Bruto (90) sic refert: « Itaque prima causa publica pro Sex. Roscio dicta tantum commendationis habuit, ut non ulla esset quae non nostro digna patrocinio videretur ». Quum etiam mulierem quandam Arretinam contra Cottam, insignem causarum patronum, defendisset, anno vitae 28 iter ingreditur.

Erat enim tum in Cicerone summa gracilitas et infirmitas corporis, procerum et tenue collum; qui habitus et quae figura non procul abesse putabatur a vitae periculo, si accedit labor et laterum magna contentio. Eoque magis, ut in Bruto (91) scribit, hoc eos quibus carus erat commovebat, quod omnia sine remissione, sine varietate, vi summa vocis et totius corporis contentione dicebat. Itaque quum eum et amici et medici hortarentur, ut causas agere desisteret, ipse autem quodvis periculum adire quam a sperata dicendi gloria

descendere mallet, censeret tamen remissione et moderatione vocis et comutato genere dicendi se et periculum vitare posse et temperatus dicere, ut consuetudinem dicendi mutaret, eam sibi causam in Graeciam proficisciendi fuisse ait in Bruto.

Quum venisset Athenas, sex menses cum Antiocho, veteris Academiae nobilissimo et prudentissimo philosopho, fuit; studiumque philosophiae nunquam intermissum a primaque adolescentia cultum et semper auctum hoc rursus summo auctore et doctore renovavit. Athenis Cicero Epicureos quoque, Phaedrum et Zenonem frequenter cum Attico, vetere condiscipulo suo, audivit. Proximo anno, Ciceronis 29, quum mortis Sullae nuntius perlatus Athenas esset, quum iam corpus eius excitationibus confirmatum meliore habitu esse coepisset, et vox ita conformata esset, ut cum auditu suavis ac plena, tum ad corporis constitutionem moderate accommodata esset, motus et precibus et litteris amicorum, quae Roma frequentes ad ipsum afferebantur, et cohortatione Antiochi ut rem publicam capassereret, dicendi vim ut instrumentum rursus excoluit civilemque facultatem excitavit.

Itaque, ut ipse narrat in Bruto (91), primum Athenis apud Demetrium Syrum, veterem et non ignobilem dicendi magistrum, studiose exercebatur. Post totam Asiam peragravit cum summis oratoribus quibuscum exercebatur ipsis lubentibus, quorum fuit princeps Menippus Stratoniensis. Operam dedit etiam Xenocli Adramytteno, et Aeschylo Cnidio, maxime Dionysio Magneti. Quibus non contentus Rhodum venit ad eundem, quem Romae audiverat, Molonem, cum actorem in veris causis scriptoremque praestantem, tum in notandis animadvertisisque virtutis et instituendo docendoque prudensissimum. Is ergo dedit operam ut nimis redundantem oratorem nostrum et superfluentem iuvenili quadam dicendi impuni-

tate et licentia reprimeret, et quasi extra ripas diffluentem coerceret. De Apollonio Molone, inquit Plutarchus, traditum est memoriae eum, latinae linguae rudem, rogasse Ciceronem ut graece declamaret. Is cum ideo illi obtemperasset quod putaret se ita melius corrigi posse, ceteri omnes obstupefacti admiratione certatim de Cicerone, aliasque alio gloriosius, praedicabant. Apollonius neque orante Cicerone laetitiam prae se tulit, et, quum perorasset, defixus in cogitatione diu sedit. Quod ubi Ciceronem aegre ferre sensit, haec eius erupit vox: « Te quidem, Marce Tulli, collaudo et admiror, sed me Graecorum fortunae miseret, quum videam doctrinae et eloquentiae laudem, quae sola nobis reliqua erat, per te ad Romanos translatam esse ».

Quum Rhodi etiam Possidonium philosophum audisset, trigesimo aetatis anno (Urbis 676, a. C. n. 77) se recepit ex Graecia biennio post quam eo profectus erat, non modo exercitior, sed prope mutatus; nam et contentio nimia vocis resederat, et quasi deferuerat oratio, lateribusque vires et corporis mediocris habitus accesserat.

Magna igitur spe erectus summo studio rapiebatur ad rem publicam. Qui ardor eius quodam repressus est oraculo. Nam quum Delphos proiectus consuluisset Apollinem, quanam via ad summam gloriam pervenire posset, oraculum editum est suam naturam, non multitudinis opinionem ducem vitae sequeretur. Quapropter Romanum reversus primo timide vixit et dubitanter ad honores accessit, adeo, ut nullo in numero haberetur, sed Graeculus et otiosus appellaretur, quae nomina infimis et sordidis hominibus in promptu erant. Ut autem innata honorum ductus cupiditate et patris amicorumque cohortatione incitatus totum se patrocinis tradidit, non iam pedetemptim principem locum petiit, sed statim eluxit, ceterisque oratoribus longe praestitit.

Dicunt eum eodem anno 77 in matrimonium duxisse Terentiam, et anno 76 ex eam natam esse Tulliam. Anno a. C. n. 75, qui fuit annus aetatis eius 32, delata ei omnibus suffragiis quaestura Siciliae, honorum gradus ascendere coepit.

(*Ad proximum numerum*).

A. HABERL.

DE FARFENSI IMPERIALI COENOBIO¹

BERARDUS ABBAS

Hugonis Abbatis decessores non semper Farfensis nominis dignitatem tuiti sunt, cuius rei causa coenobii fortuna ac magnitudo defecerunt. Anno millesimo octavo et quadragesimo ante idus novembres Berardus, Hugonis discipulus et assecla, coenobii Antistes salutatus est. Eius potestas non minus quam Hugonis turbulentia fuit; sed ipse virtute ac patientia omnia domuit superavitque. In Farfensisibus rebus nota evasit eius lucta cum Sabinensi Episcopo de Sancti Michaelis possessione, nec non cum Crescentiorum gente de Tribuci et de Bocchignani castri dominio.

Amicitia tamen fretus Nicolai II Pontificis omnia ei bene cesserunt.

Nicolaus anno millesimo nono et quingentesimo, mense februario, coenobium Farfense visit ibique nonnullos dies moratus est; quibus diebus Desiderius, Montis Casini Abbas, postea vero Victor III, coenobii Farfensis hospes fuit. Nicolaus iterum anno millesimo et sexagesimo die prima post nonas sextilias coenobium petivit amplio comitatu Cardinalium, Episcoporum et Dynastarum secutus, inter quos Sanctus Petrus Damianus adfuit. Berardus enim Sanctae Mariae templum nobilitaverat pene a fundamentis, ac necesse erat illud iterum consecrare. Consecratio ab eodem Pontifice effecta est; qui sacro ritu

¹ Cfr. fasc. sup.

absoluto, excommunicationis bullam publicavit, qua solemniter graviterque omnes raptiores sacri coenobii percussit.

Quae res nova atque inusitata veluti triumphus Farfensis coenobii habita est per Summum Pontificem Romanum effecta; Diplomatibus Bullisque attente perfectis, imperiale dignitatem coenobio confirmavit et sanxit.

Anno millesimo octavo et quadragesimo, septimo kal. Ianuarias possidendi legitimam traditionem acceperat, cuius rei causa eius cohaerentia cum Henrico nunquam defecit; id vero opportunum Berardo fuit, nam perpetuis molestiis Sabinorum Dynastarum exagitatus, Germaniam aulamque Henrici petivit ut eius protectionem obtineret. Agnes, Henrici mater, omni imperiali dignitate reiecta, pie in Urbe vivebat, ardente desiderio flagrabat Farfense sanctuarium visendi; tandem anno millesimo secundo et septuagesimo postquam Berardus e Germania reverterat, humili comitatu Farfensem peregrinationem suscepit.

Ea tempestate acris lucta Imperium inter et Ecclesiam exardescerat; hinc Henricus IV, inde Gregorius VII quisque pro suo iure dimicabant: Berardus et Farfense coenobium Henrici partibus aperte favebant. Henricus saepius in suis itineribus per Italiam Berardum socium et consiliarium habuit; cuius rei causa in Pontificis iram cecidit et ab eodem graviter obiurgatus est.

Sed ea erat temporum conditio: viri sanctitate eximii fervore partium exagitati, non semper in Republica convenerunt. Berardus noster, Henrici amicus et familiaris, ab eo quoad vixit non defecit; sed quum de Antipapa Clemente III res fuit, ipse Berardus omnesque coenobii monachi communionem cum Clemente recusaverunt.

Kalendis novembribus anno millesimo nono et octogesimo, Berardus mortuus est.

Coenobii possessiones quas Berardus reliquit, magnitudine divitiisque eae erant, quae cum florenti republica comparari pos-

sent; *Sanctae Mariae res* vocabantur; praeterea Antistes qui eas administrabat *Sanctae Mariae Vicarius* appellabatur. Iuris possidendi haec erat vis, eoque iure coenobium legitime possidebat; qui ultra natum cogitandi modus omnium partium iras depellere debuerat; sed non semper bene cessit, nam ipsi coenobii administratores, seposita supernaturali possidendi origine, cupiditate mala possidendi exagitati, a recto itinere aberraverunt; saeculi enim cupiditatibus abrepti non aliter quam veluti principes temporales cogitaverunt et sese egerrunt. Ipsi Germanici Imperatores coenobii patroni legitimam possidendi traditionem Abbatibus concesserunt, atque ita partium suarum studia irasque in idem coenobium transtulerunt. Maxima huius possessionis pars, emphyteutico iure tribuebatur, nec facilis semper erat emphyteuticam congruam exigere, quae res perpetua fuit irarum bellorumque causa. Dies statuta ad solvendum in Sancti Martini festo, V a. Id. Nov. cadebat.

(*Ad proximum numerum*).

A. AURELI.

LATINAE ADNOTATIUNCULAE

« Tabulae »

Quum de « Nominibus » scriberemus,¹ non semel « tabularum » mentio occurrit, de quibus, quasi in appendice, hodie dicimus. « Tabulae » itaque apud Romanos erant, in quas cautiones et syngraphae chirographaque nominum factorum, et tota ratio sive computum expensi et accepti rite atque ordine referebantur, quae ante sine ordine in « adversariis » iacuerant. « Adversaria » enim tumultuarii quaedam commentarioli erant, ne rerum memoria excideret priusquam iustae et aeternae tabulae

¹ Cfr. fasc. sup.

fierent, quae etiam codicis nomine indicabantur. Ita

Cicero (*pro Roscio Comoed.*): Non habere se hoc nomen in codice accepti et expensi relatum confitetur; sed in adversariis patere contendit. Usque eo ne te diligis, et magnifice circumspicis, ut pecuniam non ex tabulis, sed adversariis tuis petas? Suum codicem testis loco recitare arrogantiae est; suarum praescriptionum et liturarum adversaria proferre non amentia est? Quod si eamdem vim, diligentiam auctoritatemque habent adversaria quam tabulae, quid attinet codicem instituere? conscribere? ordinem conservare? memoriae tradere litterarum venustatem? Sed si quod adversariis nihil credimus, idcirco codicem scribere instituimus, quod etiam apud omnes leve et infirmum est, id apud iudicem grave et factum esse ducetur? Quid est ergo, quod negligenter scribamus adversaria? Quid est quod diligenter conficiamus tabulas? qua de causa? Quia haec sunt menstrua, illae sunt aeternae: haec delentur statim, illae servantur sancte; haec parvi temporis memoriam, illae perpetuae existimationis fidem et religionem amplectuntur; haec delecta, illae sunt in ordinem confectae: itaque adversaria in iudicium protulit nemo; codicem protulit, tabulas recitavit.

Idem (*ibid.*): Si tabulas C. Fannius accepti et expensi profert suas, in suam rem, tuo arbitratu scriptas, quominus secundum illum iudicatis, non recuso.

Idem: Tu, C. Piso, tali fide, virtute, gravitate, auctoritate ornatus, ex adversariis pecuniam petere non auderes.

Ceterum instituti fuit prisci unumquemque sibi de domestica ratione tabulas facere, in quibus appareret quid quisque de redditibus suis, quid de arte, foenore, lucro seposuisse, quove die et quid item sumptus fecisset. Accepti tabulas vocat Cicero actione II in Verrem, in quibus rationes acceptae pecuniae digerebantur.

Similis fuit apud eosdem diligentia confiendarum ephemeridum, in quibus quasi annales domestici, id est privatarum rerum suarum, scribebantur. Et ad eas adibant quum quid quaque die fecissent, meminisse opus erat.

Cicero (*pro Quintio*): Discedens in memoriam rediit Quintius, quo die Roma in Galliam profectus est: ad ephemeridem revertitur: invenitur dies profectionis kalendas februarii. Nonis, si Romae fuit, causae nihil dicimus, quin tibi vadimonium promiserit.

Domesticarum tabularum kalendarium pars erat ad nomina facienda institutum; id est ad foenus exercendum; ex eo dictum, quia usurae erant menstruae; kalendis enim usurae exigebantur.

Duae autem erant apud veteres rationum tabulae: prior accepti, et posterior expensi; eae postea, mutato dicendi genere, et tabulae dati et accepti dictae sunt; receptam etiam vulgo appellauunt et impensam. Quod accepti et expensi tabulae apud Latinos vocarentur, testatur Cicero non solum in locis quae superius retulimus, sed in aliis pluribus, ut in *Act. III in Verrem*: Nunc ad sociorum tabulas accepti et expensi revertemur.

Acceptum autem ferre est scribere se accepisse; id est in accepti paginam referre; expensum vero ferre est scribere se pecuniam dedisse; scilicet per singula expensi nomina summam quamdam expensam adscribere. De his loquendi modis ita tradit Asconius: Quaestores — inquit — urbani aerarium curabant, eiusque pecunias expensas et acceptas in tabulas publicas referre consueverant; ex quibus postea modus loquendi translatus est; ut quum quid officii in nos ab aliquo conferatur, id nos acceptum illi referre dicamus; contra, si quid ab eo adversi accidat, improbitati illius expensum ferre. Constat igitur « acceptum referre » id esse quod in rationibus, aut in tabulis videlicet accepti descri-

bebatur, solutum id esse ab aliquo, vel pro solutione admissum; et id esse « ferre expensum » quod in tabula expensi notabatur, illud aliquem debere stipulata pecunia, vel alia re contracta.

Nonnulla exempla exhibeamus:

Cicero (*pro A. Cecinna*): Hac emptione facta, pecunia solvitur a Cesennia: cuius rei putat iste rationem reddi non posse, quod ipse tabulas everterit: se autem habere argentarii tabulas dicit, in quibus sibi expensa pecunia lata sit, acceptaque relata, quasi id aliter fieri oportuerit, quum omnia ita facta essent, quemadmodum nos defendimus.

Idem (*in Verrem*): Propter quod minus Dolabella Verri acceptum retulit, quam Verres illi expensum tulit.

Idem (in eumdem): Foeneratio erat eiusmodi, iudices, ut etiam hic quaestus huic cederet; nam quas pecunias ferebat iis expensas quibuscum contrahebat, aut scribae istius, aut Tymarchiadi, aut etiam ipsi isti referebat acceptas.

Idem (in eumdem): Quum tot tibi nominibus acceptum Curtii referrem, quid proderat tibi expensum illis non tulisse?

Denique metaphorice:

Cicero (*Philipp. II*): Omnia denique quae vidimus (quid autem mali non vidi-
mus?) si recte ratiocinabimur, uni accepta referemus Antonio. — Id est, horum omnium malorum in causa fuisse solum Antonium existimabimus; vel, Antonio impunitabimus, et ideo parem vicem ei reddendam arbitrabimur.

Idem (*ad Att.*): Te etiam atque etiam rogo, ut me totum tuendum suscias, ut si salvi erunt, quibus curae fui, una cum his possim incolumis esse, salutemque meam benevolentiae tuae acceptam referre.

Idem (*pro Cluentio*): Voluit eum aliquid acceptum referre liberalitati suea.

Idem (*Jam. X*): Quod vivit Antonius ho-
die, quod Lepidus una est, quod exercitus
habent non contemnendos, quod sperant,

quod audent, id omne Caesari acceptum referre possunt.

Titus Livius: Nec senatui, sed familiae Liciniae acceptum referebant.

FORFEX.

COLLOQUIA LATINA

Reditus ex itinere¹

ARNOLDUS - CORNELIUS

ARNOLDUS - Salve multum, Corneli, iam toto saeculo desiderate.

CORNELIUS - Salve et tu, sodalis exoptatissime.

ARN. - Iam desperabamus reditum tuum.
Ubi tamdiu peregrinatus es?

CORN. - Apud inferos.
ARN. - Non admodum veri dissimile di-
cis; adeo nobis redisti squalidus, macilens
ac pallidus.

CORN. - Imo ab Oriente adsum tibi, non
a profundis Manibus.

ARN. - Quis deus aut quis ventus te
illuc adegit?

CORN. - Quae res adigit alios non pau-
cos.

ARN. - Stultitia, ni fallor.
CORN. - Igitur hoc convicia non in me
solum competit.

ARN. - Quid illic venabare?
CORN. - Ut miser essem.

ARN. - Isthuc licebat domi. Estne illic,
quod tu putas spectatu dignum?

CORN. - Ut ingenue fatear tibi, pro-
modum nihil. Ostenduntur quaedam monu-
menta vetustatis, quorum mihi nihil non
videbatur commenticum et excogitatum ad
alliciendos simplices et credulos.

ARN. - Quid igitur vidisti?
CORN. - Magnam ubique barbariem.

ARN. - Nihilo melior redis?

¹ Ex ERASMO recognovit, deprompsit hodiernaeque
vitae libere aptavit. I. F.

CORN. - Imo multis partibus deterior.

ARN. - Nummatior saltem.

CORN. - Imo nudior liberide.²

ARN. - An non poenitet igitur tam lon-
ginquae peregrinationis frustra susceptae?

CORN. - Nec pudet, quia tam multos
habeo stultitiae meae sodales; nec poenitet,
quia frustra iam sit poenitere.

ARN. - Nihil ergo fructus refers e tam
difficili peregrinatione?

CORN. - Multum.

ARN. - Quid tandem?

CORN. - Quia posthac vivam suavius.

ARN. - An quia iucundum est meminisse
laborum actorum?

CORN. - Est isthuc quidem nonnihil, sed
non in hoc sunt omnia.

ARN. - Estne aliud praemium?

CORN. - Est sane.

ARN. - Quod? effare.

CORN. - Magna voluptate, quoties libe-
bit, et ipse me afficiam, et alios mentiendo,
quoties itinerarium meum recitabo in con-
ciliabilis aut in conviviis.

ARN. - Profecto non tu procul aberras
a scopo.

CORN. - Deinde non minus capiam vol-
uptatis, quum alios audiam mentientes de
rebus, quas nec audierunt unquam, nec
viderunt. Idque faciunt tanta confidentia,
ut quum narrent aliis vaniora, tamen sibi
etiam persuadeant se vera loqui.

ARN. - Mira voluptas! Non omnino tibi
periit oleum et opera, quod aiunt. Sed illi-
beralis est voluptas, ex mendaciis volupta-
tem capere.

CORN. - Verum hoc aliquando liberalius,
quam obrectatione vel delectare, vel de-
lectari, aut alea tempus et rem perdere.

ARN. - Cogor euidem pedibus in tuam
ire sententiam.

CORN. - Verum est et alias fructus.

ARN. - Quis?

CORN. - Si quis erit amicus egregie ca-

² Proverbum est in vehementer tenues. Nam *liberis*
significat serpantis exuvium, quo nihil potest esse inanum.

rus, affinis huic insaniae, eum admonebo,
domi maneat; ut nautae solent, electi nau-
fragio, monere navigaturos, quid periculi
sit vitandum...

Selecta ex bibliothecis et archivis

MEDICAE NOTAE

De Litteratorum morbis¹

Litterati homines, qui, ut ait Ficinus,
« quantum mente et cerebro negotiosi sunt,
tantum corpore sunt odiosi », omnes fere
vitae sedentariae incomoda, demptis Me-
dicis Clynicis, subeunt. Nihil notius quam
hominem sedendo sapientem fieri; tota
ergo die ac nocte sedentes, inter litterarum
oblectamenta, corporis damna non sentiunt,
donec non intellectae morborum causae,
sensim obrepentes eos lectis affixerint.

Vitae quoque statariae incomoda non
raro experiuntur Litterarum Professores;
multos enim ex iis passim visere est, qui,
ut sedentariae vitae, quae tam male audit,
evitent damna, in contraria ruunt, dum ad
multas horas, ac totos fere dies, stant
erecti libros evolvendo; quod non minus,
imo forsitan magis noxiun, quam si ad opus
suum sedendo incumberent.

In universum porro Litterati omnes sto-

¹ Ex dissertatione quam de hoc arguento scripsit BERNARDINUS RAMAZZINI. Doctor hic medicus non solum doctrina sua fuit celebrissimus, sed quia tamquam scientiae de sociali medicina conditor evasit. Ille enim primus peropus suum *De morbis artificum* necessitatem affirmavit civiles leges comparandi in artificum tutelam, easque ad medicam artem compositas, ut artifices sani et incolumes a morbis servarentur, quibus in sua quisque arte occurtere possent. Orum duxit in oppido Carpi, Mutinensis regionis, anno 1633; studiis ordinis secundi expletis apud sodales Societatis Iesu, philosophiae primum ac deinde medicinae laurea coronatus est. Anno 1682 Mutinensis athenaei (tunc Lycei S. Caroli) doctor est renuntiatus. Ob infirmam valetudinem praecognitione valedicere coactus, totus in studia se contulit, quae nomen eius inter sui temporis doctos viros longe lateque vulgarunt. Senectute adveniente, quamquam caecus factus, publici magisterii munus adclamantibus omnibus resumpsit, donec apoplexiae ictu diem obiit supremum anno 1714. Nepos ex fratre fusam eius vitam scripsit operaque coligit ediditque.

machi imbecillitate laborare solent. Nullus enim fere est qui serio litterarum studio det operam, ac de stomachi languore non conqueratur; dum enim cerebrum concowitz ea, quae sciendi libido et litterarum orexis ingerit, nonnisi male potest conquerere ventriculus ea, quae fuerint ingesta alimenta, distractis nempe spiritibus animalibus, et circa intellectuale opus occupatis, vel iisdem spiritibus non adeo pleno influxu, uti opus esset, ad stomachum delatis, propter fibrarum nervearum, ac totius nervosi systematis in altioribus studiis validam contentionem. Quantum enim ad viscerum omnium naturales functiones rite obeundas conferat, si non succi nervei, de quo adhuc non satis constat, saltem spirituum animalium influxus ex partium paralysi laborantium contabescientia, satis liquet; quamvis enim ob perennem arteriosi sanguinis affluxum vitali succo fruantur, attamen humore illo, seu quidquid sit illud, quod per nervos ad ea defertur, orbatae, gracilescunt.

Hinc ergo cruditates, flatum ingens copia, corporis totius pallor et macies, partibus geniali succo defraudatis, summatim omnia damna, quae cacoelyiam consequuntur, ortum ducunt. Sic Studiosi paulatim, licet Ioviali temperamento praediti, Saturnini ac melancholici flunt: sic dici solet melancholicos esse ingeniosos; at forte aptius, ingeniosos fieri melancholicos, spirituosa nempe sanguinis parte circa mentis opera absumpta, magis vero foecula ac terrestri intus relicta.

Non ibo tamen inficias, quin ad id multum conferat corporis temperies, ad melancholiā paulisper vergens cum moderate ceterorum humorum mixtura... Melancholicis ergo passionibus obnoxii sunt, ut plurimum, Litterarum Professores, eoque magis si a primordiis tale temperamentum sortiti fuerint: sic habitu graciles, luridi, plumbei, morosi ac solitariae vitae cupidi observantur qui litterati sunt,

Oculorum imbecillitati praeterea obnoxii paullatim redduntur; legentes siquidem et scribentes intento obtutu non possunt quin visionis laesionem persentiant, quod maius fovent dum literas minutias scribunt. ... Indubium quidem est quod qui minutius scribere consuescant sibi curtiorem visum reddant, et myopiam sibi paullatim adsciscant; sic enim oculus assuescit ad proxima solum videnda, ac retina ex tali assuptione in situ a pupilla magis remoto obfirmatur atque obdurescit, adeo ut mobilitas illa, quam oculis impertita est natura, aboleatur.

(Ad proximum numerum).

B. RAMAZZINI.

Veteris monumenta Romae

DE THERMIS DIOCLETIANAEIS

Ad hodiernam Romanam ferriviae stationem, integrum plateam, cui nunc «*Thermini*» nomen (ita vocem *Thermae* vulgus corrupit), rudera quae coram adhuc reliqua sunt, insuper exedram hodierna porticus superimpositis aedibus circumscriptam, et quantum spatii est ab aditu turriformi antiquorum horreorum, postea poenalis carceris, denique, nempe modo, scholarum, ad Sancti Bernardi templum, Diocletiano et Galero Augustis iubentibus thermae occupabant, quae anno supra trecentesimum secundo coepitae sunt aedificari; anno reparatae salutis autem CCCV-VI, aedificiis pro tanti operis magnitudine omnium cultu perfectis, iuxta marmoream inscriptionem ibi repartam,¹ a Diocletiano, Maximiano, Augustis, a Constantio, Maximino, Severo, Caesar. nobilissim. consecratae sunt, et «*felices thermae*» appellatae, Romanisque et Diocletianaeo Numini

¹ Cfr. Mazzocchi, *Epigr.*, 14.

dedicatae. Haec apud Nibby.² Malpica autem nobis auctor est a Constantio et Galero primum publico usui summis omnibus festisque traditas.

Quidquid hac de re sit, unum superest egregium eas Diocletiani nutu fuisse eretas, «*felices*» fuisse nuncupatas; insuper et «*Diocletianas et Maximianas*», modo simul una, modo ad libitum nominantium, praestitisse amplitudine Antonini, Nero-nianis, ceteris denique; tales fuisse, quae locum dare possent tribus millibus ac trecentis civibus balnea simul adeuntibus; novem et sexaginta pedes patuisse in fronte, totidem in agro, quatuor peduni millia ducentos et septuaginta et sex pedes in circuitu; magnificentia super omnes huiusmodi excelluisse; suprema floruisse laude in omnibus, quae luxum, sumptum, voluptatum omne caperent genus, tum quae ad relaxandam animam, tum quae ad corpus delectandum esse possent.

Tribus quodammodo zonis constabant. Exterior continebat gymnasium, bibliothecam, quippe Ulpia Traiani translata huc fuit, palaestras, theatrum, auditoria; interior exedras, equirias, seu ad obequitationem campos ludosque equestres, et similia, athletarumque arenam, gymnivorumque ludorum; intima natatoria, balnea, recessus. Quae meridiem spectabat frons, erat eodem tempore vestibulum ac theatrum scenicis constitutum fabulis recitandis, aedesque habebat litteris destinatas, poetisque recitaturis carmina quotidiana auditoribus. Hinc et inde rotunda aedificia assurgebant, tepidaria usu appellata. Interior huic fronti pars calidariis assignabatur; quae ad Boreanum frigidaria; tum aulas, tum ingentes porticus recto procedentes ordine, et curvo, prout elegantiae et pulchritudinis praeceperant.

(Ad proximum numerum).

G. P.

² NIBBY, *Roma antica*, vol. II.

LIBRORUM RECENSIO

FERDINANDUS DE PAOLA, *Philosophia tarsensis in Senecae scriptis* (Edidit Leo. S. Olschki, Florentiae a. 1940).

Permuli omnium aetatum latinarum litterarum cultores Senecae cum dicendi genus, tum maxime doctrinam admirati sunt quasi novum aliquid et singulare non apud Romanos solum, sed etiam apud omnes antiquos.

Et novitatem quidem prae se tulit auctor ille, qui, magno et perspicaci ingenio praeditus, non solum litteras renovare, sed etiam mores instaurare et meliores efficere conatus est, doctrina illa de moribus, qua praecipuus evasit, quale Dantes noster eum *moralem* appellavit.

Quid autem haec novitas sit, quibus rebus vel elementis constet, unde originem trahat, mihi videtur luculente aperuisse Ferdinandus De Paola opere latine conscripto, de quo quae-dam breviter attingam.

Praecipua ex sex partibus, in quas noster materiam digessit, mihi prima videtur esse, quae de Senecae doctrinae incunabulis inscribitur, in qua de Essenorum doctrina deque Vetere Testamento disserit, praecipuos auctores secutus, ut Iosephum Flavium, Philonem Alexandrinum, Plinium seniorem doctissimosque plurimos cuiuscumque aetatis et nationis.

Ad intellegendam autem hanc Essenorum doctrinam multum valent Sententiae Sexti, quas De Paola diligenter perscrutatus, certum esse affirmat, «*Essenorum auspiciis atque impulsione factum esse ut non solum Pythagorae doctrina e coetibus mysteria celebrantium exiret et popularis motus fieret, cum acciperet quod Stoicorum consentaneum esset, sed etiam ut prisca Stoicorum schola se ad Sacras Scripturas verteret et nonnulla... renovaret, praesertim quae Deum et animorum naturam ac sortem nec non hominis officia spectaret*». Nec Sextus solum, qui Senecae temporibus fuit et multis Stoicis visus est cum ipse negaret, sed etiam Posidonius, inter alios multos, hanc commixtionem vel syncrasin, ut vocabulo graeco nonnulli appellant, Pythagoreae, Platonicae, Aristoteleae et Stoicae doctrinæ cum Vetere Testamento concinnatae prius exaravit, cuius disserendi de moribus via ratioque cum multis sua aetatis Romae